

Transseksualiteit in de Grieks–Romeinse wereld

Frans Stenten

Leiderdorp

Samenvatting

Transseksualiteit manifesteert zich overal ter wereld en is een verschijnsel van alle tijden. Ook in de Grieks-Romeinse Oudheid kwam het voor, al kende men toen het begrip transseksualiteit nog niet en ontbrak ook een daarmee samenhangende terminologie. Evenals nu kenmerkte transseksualiteit zich in de Oudheid door een voortdurende aversie tegen het eigen lichaam. Deze aversie was een gevolg van het feit dat men permanent van mening was zich in het verkeerde lichaam te bevinden. Men wilde die situatie ongedaan maken en het lichaam aanpassen aan dat van het gewenste geslacht. Het verkrijgen van het gewenste lichaam trachtten mannen te realiseren door de ongewenste lichaamsdelen, symbool van het man-zijn, door castratie te verwijderen; om nóg meer het ideale lichaam van een vrouw te verkrijgen, schrok men er niet voor terug tevens een vagina te laten aanbrengen. Castratie had een meervoudig effect: toepassing ervan deed het lichaam op dat van een vrouw lijken en leidde tot borstvorming en het krijgen van een schrille stem. Hoewel het risico van overlijden bij castratie groot was, koos men meer dan eens voor deze ingreep. Transseksualiteit vrouw-man kwam eveneens voor, maar geslachtsaanpassende chirurgische handelingen werden bij vrouwen hoogstwaarschijnlijk niet toegepast. Het gevoel tot het andere geslacht te behoren werd soms gezien als veroorzaakt door goden of sterren.

Transseksualiteit is een verschijnsel van alle tijden, dat we bij alle volken aantreffen, zo lezen we bij Hirschauer (1992; 1993) en Eicher (1984): altijd en overal zijn er mensen geweest die ervan overtuigd waren in het verkeerde lichaam geboren te zijn, zich sterk identificeerden met het andere geslacht en een afkeer hadden van hun eigen lichaam. Als dit een verschijnsel van alle tijden is, moet het ook in de klassieke Oudheid, de periode van circa 500 voor Christus tot circa 500 na Christus, zijn voorgekomen. Zijn er gegevens te vinden die erop wijzen dat er ook toen mensen waren die zich niet thuis voelden in het lichaam waarin zij ter wereld waren gekomen? Het doel van dit artikel is te laten zien dat zulke gegevens er inderdaad zijn.

Wie onderzoek doet naar transseksualiteit in de Oudheid, heeft te maken met een aantal beperkingen. In de eerste plaats bestond het begrip transseksualiteit in

de Grieks-Romeinse wereld nog niet, en dus ontbrak ook een daarmee samenhangende terminologie. De term transseksualiteit werd in Duitsland gevormd; hier werd het woord *Transsexualismus* voor het eerst gebruikt in 1923 (Hirschfeld, 1923). In de jaren zestig van dezelfde eeuw werd dit Duitse woord verdrongen door het Engelse *transsexuality* of *transsexualism* en werd er tevens een onderscheid gemaakt tussen transseksualiteit en travestie (Benjamin, 1966; Shapiro, 1991; Devor, 1997). Dat dit begrippenapparaat in de Oudheid ontbrak, vormt voor de historicus gelukkig geen onoverkomelijk probleem. Hij kan te werk gaan volgens de vergelijkende methode: hij kijkt of er antieke teksten zijn waarin sprake is van mensen die voortdurend het gevoel hebben tot het andere geslacht te behoren en een permanente aversie tegen hun lichaam hebben – van mensen, kortom, die kenmerken vertonen die vandaag de dag als criteria voor transseksualiteit gelden.

Ook beeldende kunst is bij een onderzoek naar transseksualiteit in de Oudheid bruikbaar. Voorzichtigheid is echter geboden: een afbeelding is pas relevant, wanneer de interpretatie ervan door literaire gegevens ondersteund wordt. Neem bijvoorbeeld een tweede-eeuws marmeren beeld uit Ostia dat de Phrygische

Dr. F. Stenten, classicus in ruste. Adres: Cor Gordijnsingel 12, 2353 GJ Leiderdorp.

Met dank aan Dr. P. Vennix voor het zeer kritisch doorlezen van dit artikel op de inhoudelijkheid, aan Dr. A. Harmsen en Dr. I. Spijker i.v.m. de stijltekst.

Ontvangen: 10 december 2004; Geaccepteerd: 19 december 2006.

Fig. 1: Attis met testikels tussen zijn benen (eunuch). Marmeren reliëf 2e E. n. Chr. Uit: Lex. Icon. Myth class III, 2, p. 37 afb. 316.

herdersjongen Attis voorstelt (fig. 1). De jongen is gecastreerd. Mogen we hieruit concluderen dat Attis zich niet in een mannelijk lichaam thuis voelde en dat hij zijn mannelijkheid daarom had laten verwijderen? Nee, literaire bronnen bieden voor deze uitleg geen ondersteuning. Ze vertellen wel dat Attis gecastreerd is, maar zeggen er niet bij dat dit het gevolg was van een afkeer van zijn mannelijk lichaam, van een niet-aflatend gevoel vrouw te zijn. Een afbeelding op een mengvat dat afkomstig is uit Apulië, Zuid-Italië, en dat uit de vierde eeuw voor Christus dateert, blijkt daar-

Fig. 2: Pentheus in overgang naar vrouw. Borsten zijn zichtbaar, terwijl ook het mannelijk genitaal te zien is. Afb. op een mengvat 370-360 v. Chr. Uit: J. Moret Ilioupersis, Geneve 1975, Pl. 58, T476B.

entegen wel degelijk bruikbaar voor ons onderzoek. We zien iemand met zowel borsten als een mannelijk lid (fig. 2), wat ons aanvankelijk zou kunnen doen vermoeden dat we van doen hebben met een hermafrodit. Het blijkt echter koning Pentheus van Thebe te zijn, die door toedoen van de god Dionysus van man in vrouw verandert (Hupperts, 2000). Pentheus' verandingsproces wordt beschreven door de Griekse tragedischrijver Euripides (5^e eeuw v. Chr.). Ik kom hierop terug aan het slot van dit artikel.

Transseksualiteit man-vrouw

Seneca (ca. 10 na Chr.), de vader van de gelijknamige filosoof, zegt in zijn werk over de retoriek het volgende: Het is een kenmerk van onze jonge mannen, met vrouwen te wedijveren in vrouwelijkheid. Ze lopen en spreken als vrouwen, dragen hun haren zoals vrouwen en betreuren het, dat ze blijven zoals ze geboren zijn. Seneca brengt hier duidelijk de afkeer ter sprake die de jonge mannen in kwestie van hun eigen lichaam hebben: tot hun ongenoegen behouden ze de lichamelijke kenmerken van het man-zijn. Duidelijk wordt aangegeven dat dit ongenoegen blijvend is. De bedoelde mannen gaan zelfs zo ver dat ze in hun wedijver met vrouwen naar hyperfeminien gedrag neigen (Modern vergelijkingsmateriaal is te vinden in Bolin, 1988 en Goffman, 1959). Ook dit wijst erop dat zij alles doen om hun man-zijn te ontkennen. Seneca is absoluut niet over hun gedrag te spreken. Zijn visie komt overeen met die van de Latijnse schrijver Rutilius Lupus. Men zou zich verbazen, zegt deze, als iemand die als man geboren is, ernaar zou verlangen het sieraad van zijn sekse te bederven door zich in een vrouw te veranderen. De kernwoorden die Rutilius gebruikt in verband met mannen die van mening zijn in het verkeerde lichaam te verblijven, zijn *non gratissimum munus*, 'een niet zeer welgevallige gave'. Iemand die vrouw wil zijn, beschouwt het man-zijn allerm minst als zeer welgevallig. Daarom streeft hij ernaar (*properasse* staat er in het Latijn; zie voor de betekenis Thesaurus Linguae Latinae (a) om zijn man-zijn (*virum se natum*, aldus Rutilius) in een vrouw-zijn te veranderen (*in mulierem convertere*), m.a.w. zijn lichaam aan te passen aan dat van een vrouw (convertere is synoniem van o.a. respondere = beantwoorden aan. Dit woord heeft een betekenis die zeer dicht ligt bij ons begrip *aanpassen*. Zie Thesaurus Linguae Latinae b). En daarmee 'bederft' hij dan zijn lichaam. Nog in de jaren zeventig van de vorige eeuw dacht men in Nederland in feite niet anders dan Rutilius. Pas door toedoen van de commissie-Van der Werff ten Bosch (1977, 1985) werd castratie uit de strafrechtelijke sfeer gehaald; van schenden, oftewel bederven, van de menselijke

aard is vanaf dat moment in strafrechtelijke zin geen sprake meer.

Seneca en Rutilius zijn lang niet de enige auteurs uit de klassieke Oudheid die uitspraken hebben gedaan over gedrag dat op transseksualiteit wijst. Ook anderen hebben zich over zulk gedrag uitgelaten. De ene auteur keurt het feller af dan de andere. De filosoof Epictetus huldigt de opvatting dat iemand die het verlangen koestert vrouw te zijn, niet half als man, half als vrouw door het leven moet gaan. Wie vrouw wil zijn, geeft hij het advies zichzelf helemaal vrouw te maken; zo verkeren we tenminste niet in onzekerheid of we met een man dan wel een vrouw van doen hebben (Bolin, 1988; 1994; Eicher, 1984; Prosser, 1998). Deze aansporing hebben sommige mannelijke inwoners van Carthago niet nodig, zo blijkt uit een tekst van Salvianus: deze Carthagers kleden zich als vrouw, hebben seksuele contacten als een vrouw en veranderen *alles* wat hen nog op een man doet lijken in het tegendeel, en wel zó grondig dat niets van het mannelijke overblijft – dat zouden ze namelijk beschamend vinden. De Carthagers over wie Salvianus spreekt, schamen zich voor hun mannelijkheid en willen deze ongedaan maken. Niets wat maar mannelijk lijkt, mag blijven. Impliciet wordt hier over castratie gesproken, en wellicht mogen we zelfs denken aan het aanbrengen van een vagina. Dat vaginaconstructies tot de medische mogelijkheden behoorden, staat vast: Suetonius vertelt dat keizer Nero bij Sporus, zijn lievelingsknaap, een vaginaconstructie liet aanbrengen. Hoe vaak deze gecompliceerde ingreep werd toegepast en hoe men te werk ging, weten we niet. Het is heel goed mogelijk dat artsen die over de vereiste kennis beschikten, weigerden die op schrift te stellen, omdat operaties zoals die van Sporus lichamelijke veranderingen teweegbrachten die niet verenigbaar waren met de heersende normen ten aanzien van de seksuele rollen. Zo ook weigerde Galenus (1826 a) mensen ontharingsmiddelen te adviseren, als deze alleen maar uit pronkzucht gebruikt zouden worden. Dit was in strijd met de heersende normen, die ook voor verfraaiing van het uiterlijk golden en dit zou leiden tot ongewenst gedrag.

Over mannen die als vrouw door het leven willen gaan, kunnen we ook lezen bij de Joods-Griekse filosoof Philo van Alexandrië (a). Hij spreekt over mannen die niet buiten de *nosos thêleia* (letterlijk: ‘vrouwenziekte’) kunnen. Daarmee bedoelt hij dat ze seksuele handelingen *ondergaan* zoals een vrouw, in plaats van zelf actief te zijn op seksueel gebied. De man werd geacht op alle terreinen in het leven een actieve rol te spelen, dus ook op seksueel terrein. De vrouw diende het tegenovergestelde te doen: zij moest, ook op seksueel gebied, afwachting en receptief zijn.

Mannen die zich de *nosos thêleia* hebben aangewend, willen alles wat deze in de weg staat verwijderen. Niet het geringste vonkje van hun mannelijkheid mag overblijven. Passieve seks kan pas echt goed worden bedreven als de man optimaal de rol van vrouw kan vervullen. Daarom zullen deze mannen het niet hebben gelaten bij het verwijderen van hun mannelijke genitaliën, maar ook een vagina hebben laten aanbrengen. Zo voelden ze zich volledig vrouw. Daarbij deden ze alle moeite zich de gevoelens van bandeloze vrouwen eigen te maken: volgens Philo (b) liepen ze in purperen kleding door de straten, en gekleed in die opvallende kleur van de elite vestigden ze de aandacht van voorbijgangers op hun vrouwelijkheid (Philo b). Ook de kerkvader Clemens van Alexandrië (b) bestempelt zulk vrouwelijk gedrag van mannen als bandeloosheid. Niets staat deze mannen in de weg, zo zegt hij, om daaraan toe te geven: er staan hun voldoende mensen ter beschikking om hen te helpen de bloem der mannelijkheid te verwijderen. Clemens bedoelt hiermee dat er genoeg mensen waren die een castratie konden uitvoeren; mogelijk doelt hij eveneens op het aanbrengen van een vagina. De constatering dat er mannen zijn die als vrouw beschouwd willen worden, treffen we ook aan bij de Griekse auteur Musonius. Aan deze constatering voegt Musonius het volgende toe: vrouw zijn ze inderdaad, want als ze werkelijk man wilden zijn, hadden ze dergelijk gedrag moeten vermijden.

Er is zelfs een keizer geweest die evident een afkeer van zijn lichaam had en zich geheel en al vrouw voelde: Elagabalus, die in het jaar 218 door het leger tot keizer werd uitgeroepen. Over zijn vrouwelijke manier van doen en het daarmee gepaard gaande seksuele gedrag heeft een tijdgenoot, de Griekse auteur Cassius Dio, een boekje opengedaan (zie ook Histoire Auguste, 1993). Zijn manier van lopen en spreken, zo vertelt Cassius Dio, was die van een vrouw, en ook kleepte hij zich als een vrouw. Hij wilde meesteres, minnares, vrouw genoemd worden. Pleegde hij overspel en werd hij daarbij betrapt, dan liet hij zich gewillig door zijn minnaar slaan. Hij werkte met wol, droeg een haarnet en bracht make-up op zijn gelaat aan. Zijn baard verwijderde hij eens en voor altijd en bij die gelegenheid gaf hij een feest. Ook de rest van zijn lichaam onthaarde hij. Hij had het voornemen zijn genitaliën af te snijden, maar zag daarvan toch af. Waarom Elagabalus dit plan liet varen, vermeldt Cassius Dio niet. Dat hij van castratie afzag, wil echter nog niet zeggen dat hij niet langer een afkeer had van zijn mannelijke geslachtsdelen: ook heden ten dage zijn er transseksuelen die hun genitaliën niet laten verwijderen, om welke reden dan ook (Bolin, 1988; Gooren, z.j.; Vennix, 1997). Elagabalus bond, aldus Cassius Dio,

zijn testikels tegen zijn lichaam aan en hield ze op die manier tussen zijn benen; zo was de mannelijke vorm het minst zichtbaar. Ten slotte bracht zijn bandeloosheid hem zo ver, dat hij zijn arts(en) vroeg een vagina bij hem aan te brengen. Of aan dit verzoek voldaan werd, weten we niet.

De mededeling dat Elagabalus zijn baard definitief verwijderde, kan bij een hedendaagse lezer de vraag doen rijzen hoe dit mogelijk was. De keizer was immers niet gecastreerd. Bleef zijn baard door de werking van de androgenen dan niet doorgroeien? Hoe de baardgroei ook zonder castratie gestopt kon worden, is te lezen bij Galenus. Deze medicus noemt verschillende mogelijkheden om het gewenste doel te bereiken (Galenus a; b). Een daarvan is dat men een harsachtige substantie op de haren aanbrengt en dat men daarna deze substantie mét de haren wegtrekt. Dit harsachtige smeersel heeft, aldus Galenus, een verwarmend effect: de huid wordt hard, de haren vallen uit en ze groeien niet meer aan. Het lijkt mij zeer aannemelijk dat Elagabalus van deze methode gebruik heeft gemaakt.

Veel van wat Elagabalus deed en wat de antieke auteurs bandeloosheid noemen, komt tegenwoordig ook voor. Wij noemen het een training om zo goed mogelijk de rol van het andere geslacht te vervullen. Het tegen het lichaam aan binden van de testikels om ze zo onzichtbaar mogelijk te maken, is een methode die nog steeds door transseksuelen wordt toegepast (Bolin, 1988). Ook Elagabalus' behoefte geslagen te worden valt goed te plaatsen. Het paste in het algemene normenpatroon van de Oudheid dat een overspelige vrouw geslagen werd. Ovidius (a) vertelt over een vrouw die na het plegen van overspel al klaarstond om de verdiende klappen te incasseren. Soortgelijke verhalen vertelt ons ook de dichter Propertius (a): de man heeft de macht om zijn ondergeschikte overspelige vrouw te slaan. Maar ook om andere redenen kon een vrouw geslagen worden, bijvoorbeeld als ze, tegen de zin van haar echtgenoot, gekleed naar bed ging (Propertius (b)). Vrouwen wijzen zulk geweld niet altijd af. Integendeel, Ovidius (b) vertelt dat mannen bij vrouwen in de smaak vallen, juist omdat ze geweld tegen hen hebben gebruikt. Dit kan niet anders geïnterpreteerd worden dan dat dergelijk gedrag van mannen de vrouwen in kwestie bevestigde in hun vrouw-zijn. Ook in onze tijd zijn er vrouwen die op deze manier tegen mannelijk geweld aankijken (Bolin, 1988; Jordan, 1923). Een dergelijk normenpatroon heeft ook Elagabalus gehanteerd; hij voelde zich immers vrouw. Naast dit normenpatroon heeft waarschijnlijk masochisme meegespeeld, wat inhoudt dat iemand weigert de rol te vervullen die hem van nature is opge-

legd. Een man verwerpt de mannenrol en kiest voor de ondergeschikte rol van vrouw. Een ander kenmerk van masochisme is dat iemand het lichaam dat hem mét die rol door de natuur is toebedeeld, als het ware straft: hij doet dit lichaam pijn zonder het letsel toe te brengen (Baumeister, 1988a; 1988b). Door zich te laten slaan vertoont keizer Elagabalus ook masochistisch gedrag. Weliswaar loopt hij door de klappen blauwe ogen op (Cassius Dio), maar het is de vraag of we dit als (niet bij masochisme passend) letsel mogen beschouwen.

Geslachtsaanpassing door middel van castratie

In het voorgaande is het begrip castratie een aantal malen aan de orde geweest. Castratie is het geëigende middel om dat wat aversie oproept, definitief te verwijderen en op die manier het lichaam aan te passen aan het gewenste lichaam van het andere geslacht. Cassius Dio vertelt onomwonden dat Elagabalus van plan was zijn genitaliën af te snijden, de andere tot nu toe genoemde auteurs verwijzen slechts impliciet naar castratie. In deze paragraaf komen teksten aan bod waarin expliciet over deze ingreep gesproken wordt.

De filosoof Seneca (ca. 50 na Chr., b) wijst op het ongenoegen van mannen die geen man willen zijn en daarom hun genitaliën verwijderen – een eenmalige handeling die een blijvende aanpassing aan het gewenste lichaam tot gevolg heeft. Volgens sommige antieke opvattingen (Vettius Valens) waren er mannen die zich onder invloed van de sterren vrouw gingen voelen en als gevolg daarvan passieve seks bedreven, dat wil zeggen seksueel contact hadden zoals een vrouw. Om de seksuele rol van vrouw beter te kunnen vervullen gingen deze mannen vaak over tot castratie, aldus sommige antieke bronnen. Dat men castratie wenste, wijst erop dat men een optimale aanpassing aan het gewenste lichaam wilde. Het risico op een dodelijke afloop nam men op de koop toe (Surbled, 1892). Dit risico was bepaald niet gering: volgens een edict in de *Novellen* (edict 142) van keizer Justinianus overleefden slechts weinigen een dergelijke ingreep. De tekst noemt een aantal van drie op de negentig en spreekt van *tot caedes*, 'zoveel moordpartijen', door castrerenden. Hoeveel castraties er precies zijn uitgevoerd, weten we niet.

Door zich te laten castreren ontdeed men zich niet alleen van een ongewenst mannelijk lichamelijk kenmerk. Wegnemen van de testikels, zo dacht men in de Oudheid, leidde ook tot borstvorming – iets wat de huidige wetenschap aan de werking van hormonen toeschrijft. Men was van mening dat de testikels warmte uitstraalden. Met het wegvallen van de testikels verdween de warmte uit het lichaam. Daardoor,

was de redenering, ontstond vocht, en dit vocht veroorzaakte borstvorming. Castraten gingen daardoor op vrouwen lijken. De afkoeling van het lichaam had bovendien, zo dacht men, haaruitval tot gevolg – niet alleen bij de kin, maar over het gehele lichaam (Galenus, 1822b). Het vocht dat door de afkoeling van het lichaam ontstond, veroorzaakte naast borstvorming nog iets anders: versmalling van de luchtpijp. Die versmalling maakte dan dat de lucht die erdoor stroomde, een schril geluid teweegbracht, zoals ook het geval is bij blaasinstrumenten met een smalle opening (Alexander Aphrodisias; Aristoteles; d). Het stemgeluid van castraten kreeg daarmee ook een vrouwelijker karakter. Naast deze opvatting over de relatie tussen castratie en een hoge stem huldigt de filosoof Aristoteles hierover nog een andere theorie, die meer overeenkomt met de hedendaagse denkbeelden. Jongens die een zangcarrière nastreven, zo zegt Aristoteles (a, b), kunnen hun hoge stem behouden, als ze vóór de puberteit (dat wil zeggen vóór hun veertiende jaar) gecastreerd worden. De oorsprong van de stemvorming ligt zijns inziens namelijk in het sperma. Verandert het sperma, dan verandert ook de stemvorming. En als de verandering van het sperma van dien aard is dat er sprake is van stagnatie, dan ondervindt ook de stemvorming stagnatie en blijft de stem zoals die in de prille jeugd was: hoog en schril.

Transseksualiteit vrouw–man

Het omgekeerde van wat hierboven beschreven is, kwam in de Oudheid eveneens voor: het verschijnsel dat vrouwen zich als man gedragen. Ook het gedrag van deze vrouwen lijkt soms aantoonbaar voort te komen uit transseksualiteit: de vrouwen in kwestie hebben het blijvende gevoel tot het andere geslacht te behoren en hebben een daarmee gepaard gaande voortdurende aversie tegen het eigen lichaam.

Zo lezen we in de zesde satire van de Latijnse dichter Juvenalis (b) over een vrouw die de ambitie heeft zwaardvechter te worden en daarvoor oefent in een gladiatorenschool. Ze bedrijft typisch mannelijke activiteiten, want ze houdt van kracht. Volgens Juvenalis *fugit a sexu*, ‘doet ze afstand van haar sekse’. Haar lichaam bezit immers niet de kracht die zij met mannelijke activiteiten nastreeft. De door Juvenalis beschreven vrouw heeft duidelijk een afkeer van haar lichaam en koestert het verlangen man te zijn. Verderop in dezelfde Latijnse tekst staat iets wat hiermee in tegenspraak is en wat vermoedelijk later ingevoegd is (zie Courtney, 1980): ze zou geen man hebben willen worden, omdat ze als man minder seksuele gevoelens zou hebben gehad dan als vrouw (zie ook Fragmenta Hesiodica, 1967).

Niet alleen op het terrein van de sport gedroegen sommige vrouwen in de Grieks-Romeinse Oudheid zich als mannen: er waren ook vrouwen die zich overgaven aan feestvieren, nachtbraken, eten en drinken en daarna braken – activiteiten waarmee mannen duidelijk hun man-zijn toonden. Door deze activiteiten aan de dag te leggen, zegt de filosoof Seneca (ca. 50 na Chr., a), leggen vrouwen hun vrouw-zijn af. Ze wedijveren met mannen om de ideale man te zijn. Op seksueel gebied doen ze niet voor mannen onder, hoewel ze geboren zijn voor passieve seks. Seneca bedoelt hiermee dat vrouwen geboren zijn om seksuele handelingen, welke dan ook, te *ondergaan*, in plaats van zelf actief te zijn op dit gebied. De antieke opvatting was immers, dat actieve seks niet paste bij de rol die de vrouw door de natuur is toebedeeld.

Van chirurgische ingrepen om het lichaam een mannelijke vorm te geven, maakt Seneca geen melding. Ook in andere bronnen zijn geen aanwijzingen te vinden voor chirurgische aanpassing van het vrouwelijk lichaam in de Oudheid. Het is vrijwel zeker dat we hieruit mogen afleiden dat deze methode niet werd toegepast. De risico's van een dergelijke ingreep zullen te groot zijn geweest. Maar het ontbreken van een penis hoeft voor een vrouw geen belemmering te zijn zich man te voelen (Prosser, 1998): waar het om gaat, is de mentale instelling. Dit laatste wordt al benadrukt door bisschop Ambrosius in brief 14:5 in verband met Deuteronomium 22:5. In dit boek van het Oude Testament wordt aan mannen en vrouwen een verbod opgelegd de kleren en accessoires van het andere geslacht te gebruiken. Ambrosius legt uit dat het in dit bijbels niet zozeer om het gebruiken van elkaars voorwerpen gaat, maar om onze inborst, onze hele manier van doen.

Hoe belangrijk die inborst is, blijkt ook uit een geval dat beschreven wordt door de Griekse auteur Lucianus. De muzikante Leaena wordt na een drinkgelag mee naar bed genomen door twee andere vrouwen, Demonassa en Megilla geheten. Beide vrouwen kussen haar. Uiteindelijk neemt Megilla haar pruik af. Haar hoofd blijkt volledig kaalgeschoren, precies zoals bij de meest mannelijke atleten. Ze geeft te kennen dat ze niet als vrouw beschouwd wil worden; ze heet Megillos (de mannelijke vorm van de naam Megilla) en is langgeleden met Demonassa gehuwd. Hoewel ze geen mannelijk lid heeft, is ze toch helemaal man. ‘Mijn denken en verlangen en verder alle andere dingen,’ zegt ze, ‘zijn die van een man.’ Een geslachtsaanpassing door middel van een chirurgische ingreep heeft Megilla niet ondergaan. Zij maakt Leaena zelf duidelijk dat haar mentale instelling voldoet. In dat opzicht komt ze overeen met de vrouwen over wie Seneca

en Prosser (1998) geschreven hebben. Haar uitspraken roepen ook de uitleg van de latere kerkvader Ambrosius met betrekking tot Deuteronomium 22:5 in herinnering.

Megilla zegt tegen Leaena dat ze met Demonassa getrouwd is. Een huwelijk tussen twee personen van hetzelfde geslacht was volgens de Romeinse normen ondenkbaar. De Romeinse wet stelde dat er slechts sprake was van een huwelijk, indien het een verbintenis betrof tussen twee mensen van verschillend geslacht (Institutiones Justiniani; Kunkel, 1930; Leonhard, 1901; Oepke, 1959). Doordat Megilla zich geheel en al man voelt en zich dienovereenkomstig gedraagt, maakt ze duidelijk dat er vanuit haar optiek sprake is van een verbintenis van twee personen van verschillend geslacht. Schending van de wet is dus volgens haar en Demonassa niet aan de orde. Ook gold in de klassieke Oudheid dat er alleen dan sprake was van een huwelijk, wanneer het een continue verbintenis betrof. Megilla moet dus het continue gevoel gehad hebben man te zijn. Een soortgelijke situatie wordt beschreven in de tweede satire van Juvenalis (a). Daarin komen twee mannen voor van wie de een zich als vrouw beschouwt en zijn geliefde een bruidsschat geeft; de verbintenis tussen deze twee personen wordt door henzelf huwelijk genoemd. Ook hier is dan sprake van een blijvend gevoel bij de ene man dat hij vrouw is.

Invloed van goden en sterren

Sommige mensen in de Oudheid namen aan, dat het blijvende gevoel tot het andere geslacht te behoren en een voortdurende aversie tegen het eigen lichaam bewerkt konden worden door goddelijke machten. Zo waren daar de Scythen die op hun tocht uit Egypte de tempel van Aphrodite te Askalon in Phoenicië plunderden. De godin strafte zeer velen van hen met het onvermogen te coïteren. Hun impotentie bracht hen tot de overtuiging dat ze vrouw waren, en ze gingen zich ook als vrouw gedragen. Daarom werden zij *anandrieis*, ‘niet-mannen’, genoemd (Jouanna, 1966; Herodotus). Naast deze religieuze verklaring had men in de Oudheid overigens ook een medisch-rationele verklaring voor dit verschijnsel. Door het vele paardrijden ontstonden gezwellen in de lies (Jouanna, 1996; Livius; Plutarchus a). De artsen trachtten dit ongemak te verhelpen door een aderslating achter de oren toe te passen. Daarbij beschadigden ze soms een ader die, naar men dacht, sperma bevat (Jouanna, 1996); dit sperma komt uit de hersenen en loopt via de bewuste ader langs de oren naar de lageregelegen lichaamsdelen. Werd de ader beschadigd, dan werd de spermatoevoer gehinderd, wat resulteerde in een la-

gere potentie (Hippocrates: ‘Peri gonês’, ‘Peri topoon toon kata anthroopon’, ‘Epidêmioon’). Na meerdere vergeefse pogingen tot seksueel contact met een vrouw ontwikkelden de gedupeerden een aversie tegen hun mannenlichaam. Ze trokken vrouwenkleding aan, gedroegen zich voortaan als vrouw en kozen voorgoed voor een vrouwenbestaan (Jouanna, 1996; Margreth, 1993). Hun landgenoten hadden ontzag voor hen (Jouanna, 1996).

De invloed van een goddelijke macht hoefde niet altijd als straf bedoeld te zijn. Er waren mannen, zo lezen we bij Eusebius en Firmicus Maternus (a), die een andere sekse verlangden, omdat ze een woonplaats voor een goddelijke macht wilden zijn – een voorrecht dat alleen vrouwen konden genieten – en zo diens gunst wilden verkrijgen. Ze ontkenden dat ze een mannelijk lichaam hadden, droegen een vrouwenkapsel en kleedden zich als een vrouw. Het eerbiedwaardige van hun sekse wezen ze af en ze bedreven passieve seks. Volgens Eusebius en Maternus waren dit uitermate vrouwelijke mannen, die in feite geen man meer waren.

Het hierboven beschreven gedrag van de Scythen en van de mannen in de Oudheid die een gunst van een hogere macht wilden krijgen, heeft een parallel in het hedendaagse Azië. Gooren e.a. (Gooren, 1992) deden onderzoek in Myanmar (Birma) naar vrouwelijk gedrag van mannen. Deze mannen zeiden beïnvloed te zijn door een goddelijke macht, en ze werden door hun medeburgers geëerd. Ze wilden als vrouw met een man trouwen en er werd zelfs aan een vaginaconstructie gedacht. Eenzelfde verschijnsel beschrijft Meuli (1935) voor de Tschuktshen, eveneens een Aziatisch volk. Zijn observaties komen overeen met die van Gooren c.s. Het gedrag van de Tschuktshen lijkt sterk op dat van de personen in de zo-even genoemde antieke teksten. Evenzeer als bij deze personen uit de Oudheid is het gedrag van de mannen in het hedendaagse Azië blijvend. Wat wij in de huidige westerse wetenschap beschouwen als *innerlijke* krachten die de mens doen verlangen naar geslachtsaanpassing, werd door de hiervoor beschreven mensen uit de Oudheid en door de genoemde personen in Azië beschouwd als een *externe* factor: een goddelijke macht.

Zoals we bij Manilius en Vettius Valens kunnen lezen, was men in de Oudheid van mening dat ook de sterren invloed op de mens uitoefenden; men kende de sterren goddelijke macht toe. Bepalend zijn hun stand ten opzichte van elkaar en hun onderlinge verbintenis. Wie geboren werd onder het gesternte Taurus in verbinding met het sterrenbeeld Pleiaden kreeg een afkeer van zijn mannelijkheid. Hij schaamde zich voor

zijn gedrag en paste dit aan het door hem gewenste gedrag aan. Hij liep op een bepaalde manier, droeg vrouwenschoenen en vrouwenkleding en had een vrouwenkapsel. Ook onthaarde zo iemand zijn lichaam; hij wilde zachte armen zoals die van meisjes (Manilius). Ptolemaeus en Isidorus vermelden dat deze invloed van de sterren blijvend is.

Mythische en legendarische personen

Wie aan de klassieke Oudheid denkt, denkt aan mythen, aan verhalen over goden en helden. Nu maakte de antieke mens geen strikt onderscheid tussen mythische personen en aardse wezens. Sinds Homerus (8^e eeuw v. Chr.) vertonen de mythische personen, inclusief de goden, sterk menselijke karaktertrekken. Ze hebben dezelfde verlangens, strevingen en gevoelens als gewone mensen, en dezelfde gebreken (Nilsson, 1925; Otto, 1929; Burkert, 1985; Naddaf, 2005). Het zou daarom niet verwonderlijk zijn, als er beschrijvingen van mythische en legendarische personen zouden bestaan waarin aspecten van transseksualiteit gesignaleerd kunnen worden. Dat blijkt inderdaad het geval te zijn.

Aan het begin van dit artikel zijn we Pentheus al tegengekomen, de legendarische koning van Thebe. Hij wordt ten tonele gevoerd in de *Bacchae*, een tragedie van Euripides (zie March, 1989). Na zich aanvankelijk verzet te hebben tegen de invoering van de eredienst voor Dionysus wil Pentheus toch zien hoe de bacchanten, vrouwelijke aanhangers van Dionysus, diens eredienst houden. De god stelt Pentheus voor zich als bacchante te verkleeden en zo de bacchanten vanaf een verborgen plek gade te slaan. Eerst weigert Pentheus vrouwenkleding aan te trekken, maar uiteindelijk stemt hij toe. Dan voltrekt zich bij hem een (innerlijk) veranderingsproces van man naar vrouw. Door toedoen van de god raakt de koning in trance zoals een bacchante. Hij besteedt veel zorg aan zijn bacchantenkleding en vraagt of hij de *thyrsos*, de staf met wijnranken en klimop, attribueert van bacchanten, in de juiste hand houdt. Ten slotte complimenteert Dionysus de koning met de andere manier van denken die hij gekregen heeft. Verderop in de dialoog tussen de god en de koning (vs. 968) wijst deze laatste op zijn *habrotês*, zijn 'vrouwelijkheid'. Uit de teksten blijkt dat Pentheus' gevoel vrouw te zijn, blijvend is: hij is anders gaan denken en ziet zichzelf als vrouw. Uit de grote aandacht die hij voor zijn kleding heeft en voor het dragen van de staf met wijnranken en klimop, blijkt dat hij niet wil dat er nog iets van mannelijkheid overblijft. Dat wijst op aversie tegen zijn man-zijn. Maar ook zijn status van bacchante, van volgeling van Dionysus, wijst op het blijvend vrouw zijn. Uit antieke

bronnen van alle tijden over bacchanten (ook wel maenaden genoemd) blijkt, dat deze status een permanente is (Panoussi, 2003).

Een ander voorbeeld van op transseksualiteit wijzend gedrag, vrouw-man in dit geval, is dat van de jonge vrouw Kainis, die tot het mythische volk der Lapithen behoort. Poseidon, de god van de zee, wil seksuele omgang met haar. Zij komt aan zijn wensen tegemoet, maar vraagt van hem een tegenprestatie: na de daad moet hij haar veranderen in een onkwetsbare man (Hyginus; Plutarchus b; Apollodorus; Eustathius). De wens man te worden, koesterde ze al langer. Dat wijst op een permanente afkeer van haar vrouw-zijn. Wat heden ten dage aan de werking van hormonen wordt toegeschreven, wordt in het geval van Kainis door een god bewerkstelligd.

Niet altijd is er een god in het spel. In het geval van de legendarische Assyrische koning Sardanapallus is geen sprake van de invloed van enige godheid. Ktesias vertelt dat Sardanapallus het leven van een vrouw leidde; hij bracht zijn tijd door in gezelschap van bijvrouwen, bewerkte schapenwol en kleurde die met purper. Hij schoor zijn baard af en maakte zijn lichaam gladder dan welke vrouw ook. Hij deed zijn best om zijn stem vrouwelijk te laten klinken en ging als vrouw gekleed. Een van zijn legerleiders, Arbakes, sloeg zijn gedrag en zijn belangstelling voor vrouwelijke werkzaamheden aandachtig gade. Hij ergerde zich aan het gedrag van de koning, dat indruiste tegen alle toenmalige normen van mannelijkheid. Uit wat Ktesias vertelt en uit zijn woordkeus blijkt dat Sardanapallus een afkeer had van zijn man-zijn en dat zijn vrouwelijke gedrag niet van voorbijgaande aard was.

Samenvatting

Transseksualiteit blijkt inderdaad een verschijnsel van alle tijden te zijn. Ook in de Grieks-Romeinse wereld kwam het voor. Het begrip transseksualiteit was in de Oudheid onbekend; het woord *Transsexualismus* werd pas in 1923 voor het eerst gebruikt. Dat het verschijnsel echter wel degelijk in de klassieke Oudheid bestond, kunnen we opmaken uit teksten uit deze periode en soms ook uit afbeeldingen. Bij het onderzoek naar transseksualiteit in de Oudheid zijn we volledig aangewezen op de vergelijkende methode. Toepassing van deze methode houdt in dit geval in, dat we kijken of er antieke teksten zijn waarin sprake is van mensen die kenmerken vertonen die tegenwoordig als criteria voor transseksualiteit beschouwd worden: komen we in antieke teksten mensen tegen die een permanente aversie tegen het eigen lichaam hebben door het blijvende gevoel zich in het verkeerd lichaam te bevinden, die zich gedragen zoals de leden van het andere,

gewenste geslacht en aanpassing van hun lichaam aan dat van het gewenste geslacht verlangen? De vergelijkende methode blijkt vruchten af te werpen: er zijn inderdaad historische en literaire antieke teksten die gegevens bevatten over mannen of vrouwen die evidente kenmerken van transseksualiteit vertonen.

Literatuur

- Alexander Aphrodisias (ca. 200 na Chr.). *Problemata* 1,8. In J.L. Ideler (Ed.), *Physici et Medici Graeci Minores*. Volumen I. Berlijn 1841, p.8.
- Ambrosius (4e eeuw na Chr.) *Epistula* 15,5. In O. Faller (recensuit 1968), *Sancti Ambrosii Opera*. 82,10. *Epistulae et Acta* 1. Wenen p. 113
- Apollodorus (1^e eeuw voor Chr.). *Epitome* 1, 22.
- Aristoteles (4^e eeuw voor Chr. c). *Historia Animalium* 7, 1, 582 a.
- Aristoteles (4^e eeuw voor Chr. a). *Historia Animalium* 7, 1, 581 a.
- Aristoteles (4^e eeuw voor Chr. b). *Historia Animalium* 9, 50, 631 b.
- Aristoteles (4e eeuw voor Chr.d). *De Generatione Animalium* 5, 7, 788a.
- Baumeister, R.F. (1988a). Masochism as escape from self. *The Journal of Sex Research*, 25, 28-59.
- Baumeister, R.F. (1988b). Gender differences in masochistic scripts. *The Journal of Sex Research*, 25, 478-499.
- Benjamin, H. (1966). *The transsexual phenomenon*. New York.
- Bolin, A. (1988). *In search of Eve: Transsexual rites of passage*. South Hadley Mass.
- Bolin, A. (1994). Transcending and transgendering: Male-to-female transsexuals, dichotomy and diversity. In G. Herdt (Ed.), *Third sex, third gender: Beyond sexual dimorphism in culture and history* (447-485). New York.
- Burkert, W. (1985). *Greek Religion*. Translated by J. Raffan. Cambridge Mass.
- Cassius Dio (2^e-3^e eeuw na Chr.). *Historiae Romanae* 80, 11, 2; 14, 4; 16, 4; 7.
- Clemens van Alexandrië (ca. 190 a). *Paedagogus* 3, 3, 15, 2.
- Clemens van Alexandrië (ca. 190 b). *Paedagogus* 3, 3, 16, 1; 3, 3, 21, 3; 4.
- Courtney, E. (1980). *Commentary on the Satires of Juvenal*. London.
- Devor, H. (1997). *FTM Female-to-male: Transsexuals in society*. Bloomington-Indianapolis.
- Eicher, W. (1984). *Transsexualismus: Möglichkeiten und Grenzen der Geschlechtsumwandlung*. Stuttgart-New York.
- Epictetus (1e eeuw na Chr.). *Diatribae* 3, 1, 25-31.
- Epidémioon 6,5. (1978). In E. Littré (Ed.), *Oeuvres complètes d'Hippocrate, traduction nouvelle avec le texte grec en regard* 5 (pp. 314-323). Amsterdam.
- Euripides (5e eeuw v. Chr.). *Bacchae*, 820-946.
- Eusebius (4e eeuw na Chr.). *Vita Constantini* 3, 55, 3.
- Eustathius, (12e eeuw na Chr.). In *Iliadem* 264. In M. v.d. Valk (Ed.) 1, 158.
- Firmicus Maternus (4^e eeuw na Chr. a). *De errore profanarum religionum* 4, 2-3.
- Firmicus Maternus (4^e eeuw na Chr. b). *Mathesis*, 8, 7, 1-3.
- Fragmenta Hesiodica 275. (1967). R. Merkelbach & M. West (Eds.)
- Galenus (2^e eeuw na Chr., 1826a). De compositione medicamentorum secundum locos 1. In C. Kühn (Ed.) Bd 12. *Medicorum Graecorum Opera Omnia quae exstant*. Leipzig, 450-453.
- Galenus (2^e eeuw na Chr., 1822b). De semine 2. In C. Kühn (Ed.) Bd 4. *Medicorum Graecorum. Opera Omnia quae exstant*. Leipzig 572 = Galen on semen 1, 15, 41. In P. De Lacy (Ed. 1992), *Corpus Medicorum Graecorum* V, 3, 1. Berlijn 124.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. New York.
- Gooren, L. (z.j.). What is medically necessary and what is needed in some other sense? The case of the transsexual operation. In *Essays on transsexualism: A collection of papers and presentations* (1-10).
- Gooren, L. (1992). Male cross-gender behavior in Myanmar (Burma). A description of the Acault. *Archives of Sexual Behavior*, 21, 313-321.
- Herodotus (5^e eeuw v. Chr.). *Historiae* 1, 105, 2-4.
- Hirschauer, S. (1992). Hermaphroditen, Homosexuelle und Geschlechtswechsler: Transsexualität als historisches Projekt. In F. Pfäfflin & A. Junge (Red.), *Geschlechtsumwandlung: Abhandlungen zur Transsexualität* (pp. 55-94). Stuttgart.
- Hirschauer, S. (1993). *Die Soziale Konstruktion der Transsexualität. Über die Medizin und den Geschlechtswechsel*. Frankfurt a. M.
- Hirschfeld, M. (1923). Die intersexuelle Konstitution. *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen*, 23, 14.
- Histoire Auguste 7, 2 *Vies de Macrin, Diaduménien, Heliogabale*. III, 1e partie. Texte établi et commenté par R. Turcan (1993), Paris.
- Hupperts, C. (2000). *Eros Dikaios* 1. Dissertatie Amsterdam.
- Hyginus (1e eeuw na Chr.). *Fabulae* 14, 4.
- Institutiones Justiniani (6e eeuw na Chr.) 1, 9, 1.
- Isidorus (7e eeuw na Chr.) *Etymologiae* 3, 27, 2.
- Jordan, K. (1923). Die Reziprozität des sadistischen und masochistischen Moments im Sexualleben. *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen*, 23, 58-69.
- Jouanna, J. (1996). *Hippocrate II, 2 Airs, Eaux, Lieux. Texte établi et traduit*. Paris.
- Justinianus, *Novellae*, edict 142 (ca 350).
- Juvenalis (1e eeuw na Chr. a). *Satire* 2, 115-123.
- Juvenalis (1e eeuw na Chr. b). *Satire* 6, 246-254.
- Ktesias (400 v. Chr.). *Persika*, 688 F 1. In F. Jacoby (Ed.) *Die Fragmente der Griechischen Historiker* III, 1, C 420-449.
- Kunkel (1930). Matrimonium. In *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung* XIV, 2, 2259-2286.
- Leonhard, R. (1901). Concubinatus. In *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung* IV, 835-838.

- Livius (1^e eeuw voor Chr.) en Ktesias (400 v. Chr.) *Ab urbe condita*, 45, 39, 17-18.
- Lucianus (2^e eeuw na Chr.). *Dialogi Meretricii*, 80, 5, 1-4.
- Manilius (1^e eeuw na Chr.). *Astronomicum*, 5, 146-156.
- March, J. (1989). Euripides' Bakchai: A reconsideration in the light of vase-paintings. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 36, 33-65.
- Margreth, D. (1993). *Skythische Schamanen? Die Nachrichten über Enarees-Anarieis bei Herodot und Hippokrates*. Dissertatie Schaffhausen.
- Meuli, K. (1935). Scythica. *Hermes*, 70, 121-176.
- Musonius (1^e eeuw na Chr.). *Peri kouras* 21.
- Naddaf, G. (2005). *The Greek concept of nature*. New York.
- Nilsson, M. (1925). *A history of Greek religion*. Oxford.
- Oepke, A. ... (1959). Ehe I. In *Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt*. IV Stuttgart, 650-666.
- Otto, W. (1929). *Die Götter Griechenlands*. Bonn.
- Ovidius (1^e eeuw v. Chr. – 1e eeuw voor Chr., a). *Amores* 1, 16, 19.
- Ovidius (1e eeuw v. Chr. – 1e eeuw voor Chr., b). *Ars Amatoria* 1, 675 ; cfr. 1, 375.
- Panoussi, V. (2003). Ego Maenas: Maenadism, Marriage, and the Construction of Female Identity in Catullus 63 and 64. *Helios* 30, 2, 2003.
- Peri gonês. In E. Littré (Ed.). *Oeuvres complètes d'Hippocrate, traduction nouvelle avec le texte grec en regard*, 7. Amsterdam 1979 a. 470-485.
- Peri topon toon kata anthropon. In E. Littré (Ed.). *Oeuvres complètes d'Hippocrate, traduction nouvelle avec le texte grec en regard*, 6. Amsterdam 1979 b. 274-349.
- Philo van Alexandrië, (ca 40 na Chr. a). *De specialibus legibus* 3, 37.
- Philo van Alexandrië, (ca 40 na Chr. b). *De specialibus legibus* 3, 41.
- Philo van Alexandrië, (ca 40 na Chr. c). *De specialibus legibus* 1, 325.
- Plutarchus (1^e eeuw na Chr. a). *Aemilius* 31, 9.
- Plutarchus (1^e eeuw na Chr. b). *De profectibus virtutis* 1, 75 E.
- Propertius (1^e eeuw voor Chr. a). *Elegiae* 2, 5, 21-26.
- Propertius (1^e eeuw voor Chr. b). *Elegiae* 2, 5, 17.
- Prosser, J. (1998). *Second skins: The body narratives of transsexuality*. New York.
- Ptolemaeus (2^e eeuw na Chr.). *Tetrabiblos* 3. *Praefatio* 3, 1, 106.
- Rutilius Lupus (1^e eeuw na Chr.). *De figuris sententiarum et elocutionis* II, 6.
- Salvianus (5^e eeuw na Chr.). *De gubernatione Dei*, 7, 18, 79; 80.
- Seneca (ca. 10 na Chr.). *Controversiae* 1. *Praefatio*.
- Seneca (ca. 50 na Chr., a). *Epistula* 95, 21.
- Seneca (ca. 50 na Chr., b). *Naturales Quaestiones* 7, 31, 2-3.
- Shapiro, J. (1991). Transsexualism: Reflections on the persistence of gender and mutability of sex. In J. Epstein & K. Straub (Eds.), *Bodyguards: The cultural politics of gender ambiguity*, pp. 248-279. New York.
- Suetonius (ca. 100 na Chr.). *Nero* 28, 1.
- Surbled, G. (1892). *La morale dans ses rapports avec la médecine et l'hygiène* I, 2e éd. Paris.
- Thesaurus Linguae Latinae X, 2 Fasc. XIII, Leipzig z. j. (a) Kol. 1978-1987. *Propero*.
- Thesaurus Linguae Latinae IV, Leipzig 1906-1909 b. Kol. 864. *Converto*.
- Vennix, P. (1997). *Travestie in Nederland en Vlaanderen*. Delft.
- Vettius Valens (2e eeuw na Chr.). *Anthologiae*, 2, 17, 68.
- Werff ten Bosch, J. van der (1977, 1985) *Advies inzake transsexisme*, Rijswijk; 's Gravenhage.

Summary

Transsexuality in the Greek-Roman world

Although the term “transsexuality” was not introduced until 1923 in Germany, the phenomenon itself is of all ages and worldwide. For a study of transsexuality in earlier ages the twentieth-century criteria are, inevitably, the starting point – with, however, the continual need to check the applicability of the present-day paradigm to any given earlier age and place. These criteria are: a continuous aversion to the present body; a deep conviction of belonging to the other sex; and the wish to adapt the body to that of the opposite sex. In the Greek and Roman texts of classical antiquity these criteria can, indeed, be traced. The way to adapt the body to the wish for transsexual change is castration, followed, if possible, by surgical construction of a vagina. Men chose castration, notwithstanding a high risk of death. How frequently castrations were actually performed cannot be ascertained with any certainty. An equally high risk of death was also involved in vagina construction. Nevertheless, it was seen as the best way to respond to the aversion of the present body. There is no evidence of surgical operations for transforming female bodies into more masculine form. The influence of gods and astrology also appear to have been important factors in the practice of sex changing in classical antiquity.